

הרב עדו רכניץ

צדיק וטוב לו

עיון בביאורו של רלב"ג לפרקי אליהו

חלק מנביאי ישראל עמדו בוויכוח מול ריבוננו של עולם. ראש וראשון להם – משה רבנו, ארון הנביאים, אולם גם נביאים אחרים התווכחו עם בורא עולם, כל אחד מזווית אחרת.

אחד הנביאים הבולטים בעימות שבינו לבין שולחו הוא אליהו הנביא. נראה כי מוקד העימות היה שאלת צדיק ורע לו. אין הכוונה לשאלה האמונית, כפי שהעלה ירמיהו הנביא (ירמיהו יב, א):

צדיק אתה ה' כי אריב אליך אך משפטים אדבר אותך מדוע דרך רשעים צלחה שלו כל בגדי בגד.

אף לא לשאלה הקיומית, כפי שהעלה איוב, אלא לשאלה כיצד יש לנהוג בעם ישראל. אליהו ניסה להוביל מדיניות של שכר ועונש מידיים לעם, מתוך תקווה כי מדיניות זו תגרום לעם לחזור בתשובה.

הדברים מבוססים בעיקרם על דברי רלב"ג, כאשר דבריהם של החולקים, ובמיוחד רד"ק, יובאו בהערות שוליים. כאן המקום לציין כי בין הפרשנים נטושה מחלוקת סביב השאלה אם אליהו פעל על פי ציוויו של ה', או שהנהיג גישה עצמאית. מאמר זה מבוסס על הגישה הראשונה.

אל מול דרישת אליהו לשכר ועונש, יש מקום להבין את תשובתו של ה', שגם עליה נעמוד במאמר.

יוזמה אנושית או אלוקית?

אליהו הנביא מופיעה על במת התנ"ך במפתיע (מל"א יז, א):

ויאמר אליהו התשבי מתשבי גלעד אל אחאב חי ה' אלקי ישראל אשר עמדתי לפניו אם יהיה השנים האלה טל ומטר כי אם לפי דברי.

קודם לכן לא מוזכר כי אליהו נמשח לנביא. כמו כן, לא מוזכר כי ה' ציווה את אליהו לעצור את הגשמים. במקום בו סתם הכתוב, נחלקו הפרשנים. בתפילתו על בנה של האשה הצרפתית, אומר אליהו (שם, כ):

ויקרא אל-ה' ויאמר ה' אלקי הגם על-האלמנה אשר-אני מתגורר עמה הרעות להמית את-בנה:

בביאור דברים אלה נחלקו הפרשנים, הרד"ק במקום כותב:

הגם על האלמנה. כלומר אפילו על האלמנה פקדת העון כמו שאתה פוקד היום עונם לישראל בעצירת הגשמים ואפילו על זאת האלמנה פקדת עונה להמית את בנה לא תחייהו בזכותי שאני מתגורר עמה...

רוצה לומר, אליהו מוחה על כך שה' מייסר את ישראל בעצירת גשמים, ואף המית את בן האשה הצרפתית.

לעומת זאת, בעל מצודת דוד (שם) הלך בדרך אחרת:

הגם על האלמנה. רצה לומר, לא די שהרעות לי ללכת נע ונד משוטט בארץ, על שהעצרת את המטר, וכי גם על האלמנה יחרה לך על אשר הכניסה אותי בביתה, והרעות לה להמית את בנה בעבור זה, וכי כל כך גדלה אשמתי, עד שלא אמצא מי יכניס אותי.

דהיינו, אליהו מוחה על כך שה' מעניש אותו ואת האשה המארכת אותו, בעקבות זה שעצר את הגשמים.

הסיבה לבצורת

בפירוש מצודת דוד אין מענה מפורש לשאלה מדוע עשה זאת אליהו, שאלה המקבלת משנה תוקף לאור התנגדותו של הקב"ה. תשובה לשאלה זו ניתן לקבל בתפילת אליהו בהר הכרמל (יח, לז):

ענני ה' ענני וידעו העם הזה כי-אתה ה' האלהים ואתה הסבת את לבם אחרנית.

סופו של הפסוק בואר על ידי רלב"ג (שם) באופן הבא :

וידעו העם הזה כי אתה ה' הוא האלהים. יכירו בזה כי אתה ה' הוא האלהים לבד. ומה שנראה להם לפעמים שיענם הבעל בבא בקשתם, הנה זה לא היה מהבעל אבל אותן הפעולות באו מאתך. וכאילו הסיבות את לבם אחורנית בהשפע אותם הפעולות מאתך, כי הם חשבו שיהיה בסבת הבעל. והמשל הנה היתה אמונתם כי בעבדם הבעל תתן הארץ יכולה הנה בתת הארץ יכולה שהיה מגיע מהשם יתברך התחזקו להאמין בבעל לחשבם כי מאתו נהיה זה.

כלומר, אליהו טוען כלפי הקב"ה שכיוון שהוא מוריד לישראל גשם למרות שהם עובדים עבודה זרה, העם חושב כי דווקא העבודה הזרה היא הגורמת לגשמים לרדת⁴⁵⁶.

דברים דומים כתובים בגמרא (סנהדרין ק"ג.), כתשובה לשאלה מדוע נסמכה עצירת הגשמים לסיפור על חיאל בית האלי שבנה את יריחו ובניו מתו. וכך הביא רש"י (יז, א) את הדברים :

למה סמכו כאן, אלא שהלכו אליהו ואחאב לנחם את חיאל באבלו, אמר אחאב לאליהו, אפשר שקללת התלמיד נתקיימה וקללת משה רבינו לא נתקיימה, שנאמר (דברים יא, יז) וסרתם ועבדתם אלהים אחרים והשתחיתם להם, וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים, והרי כל ישראל עובדין עבודה זרה, ואין גשמים נעצרים, מיד ויאמר אליהו וגו'.

רוצה לומר, אחאב התריס כלפי אליהו, וטען שבניו של חיאל לא מתו בגלל קללת יהושע, שהרי ישראל עובדים עבודה זרה וגשמים יורדים, ומכאן שעונשי התורה אינם מתקיימים. בתגובה עוצר אליהו את הגשמים, ומוכיח כי רשע – ורע לו.

האשה הצרפתית

במקום שבו האריך הכתוב בסיפור מעשיו של אליהו בצרפת, קצרו הפרשנים.

במפגש הראשון בין אליהו לאשה הצרפתית, מבקש אליהו מהאשה להכין לו אוכל, ומכאן מתפתחת השיחה באופן הבא (יז, יב-יד):

ותאמר חי ה' אלהיך אם יש לי מעוג כי אם מלא כף קמח בכד ומעט שמן בצפחת והנני מקששת שנים עצים ובאתי ועשיתיהו לי ולבני ואכלנהו ומתנו. ויאמר אליה אל תיראי באי עשי כדברך אך עשי לי משם עגה קטנה בראשנה והוצאת לי ולך ולבנך תעשי באחרנה. כי כה אמר ה' א-להי ישראל כד הקמח לא תכלה וצפחת השמן לא תחסר עד יום תת ה'⁴⁵⁷ גשם על-פני האדמה.

בשלב הראשון האשה מסרבת, אולם אליהו מבטיח כי אם תפעל על פי הוראותיו תזכה לשפע של מזון. הרלב"ג (יז, יג) ביאר את הבטחת אליהו:

הנה צוה לה אליהו זה כי מפני כלכלה אותו יביא השם יתברך הברכה בקמח ההוא ובשמן ואם תעשה לה ולבנה תחלה וכלה הקמח והשמן בו.

כלומר, אליהו מבטיח לאשה כי אם תענה לבקשתו, ה' יברך את מזונו והוא לא ייגמר. כאן ממשיך אליהו בדרכו החינוכית: הוא מבטיח לאשה כי אם תציית להוראותיו תקבל שכר מידי – צדיק וטוב לו.

והמשבר לא מאחר לבוא. כאשר מת בנה של האשה, מתמוטט המדיניות של אליהו, שהרי פתאום צדיק ורע לו. ואכן, בתפילתו אליהו טוען כלפי בורא עולם (יז, כ):

ויקרא אל ה' ויאמר ה' אלקי הגם על האלמנה אשר אני מתגורר עמה הרעות להמית את בנה.

כלומר, אליהו מצר על כך שה' הרע לאשה הצרפתית, כפי שהרע לו עצמו בייבוש נחל כרית (כמבואר במצודת דוד שם, הובא לעיל). טענתו של אליהו מבוססת על כך שהוא מצפה שה' ישתף פעולה עם מדיניותו החינוכית: לצדיק צריך להיות טוב, ולרשע צריך להיות רע.

אליהו אינו מתייאש, ומחייא את בן האלמנה בכדי להוכיח לה שיש שכר לפעולתה, ובקיצור: צדיק וטוב לו.

דו שיח דומה מתנהל בין עובדיה ואליהו (יח, ט; טו):

ויאמר [=עובדיה] מה חטאתי כי אתה נתן את עבדך ביד אחאב להמיתני.

...ויאמר אליהו חי יהוה צבאות אשר עמדתי לפניו כי היום אראה אליו.

דהיינו, כאשר עובדיה חושש כי אם יקיים את ציווי הנביא יהרגנו אחאב, מבטיח לו אליהו כי לא יאונה לו כל רע.

מעמד הר הכרמל

גם בתפילתו על הר הכרמל טען אליהו כנגד בורא עולם, שללא שכר ועונש מידיים העם אינו מסוגל להאמין (יח, לו-לז):

...ויאמר ה' אלקי אברהם יצחק וישראל היום יודע כי אתה אלקים בישראל ואני עבדך ובדברך⁴⁵⁸ עשיתי את כל-הדברים האלה. ענני ה' ענני וידעו העם הזה כי אתה ה' האלקים ואתה הסבת את לבם אחרנית.

כאמור לעיל, רלב"ג מבאר שהסבת הלב נגרמה בגלל שגשמים ירדו למרות עבודת הבעל. לאור זאת קשה מדוע אמר אליהו "ובדברך עשיתי", שהרי הוא עשה על דעת עצמו. את זאת יישב הרלב"ג (שם, לו) כך:

"ל' בשליחותך ובמצותך כי ידמה שצוהו על זה כמו שזכרנו, ואע"פ שנוניח שלא צוהו על זה, הנה יתכן שיאמר כי בדברו עשה זה מפני שאמר לו שיראה אל אחאב ויתן מטר על פני האדמה. והיה בלתי נכון שיתן מטר על פני האדמה בעודם מחזיקים ברשעתם כי אז יסור מעצירת המטר התועלת אשר בעבורו היה והוא כדי שישבו מדרכם הרעה

הרלב"ג מבאר את דברי אליהו בשני אופנים: האחד, שאלהיו חשב שה' צוה אותו על כך; והשני, שאלהיו התכוון שהוא הצטווה על ידי ה' להוריד מחדש גשמים. הרלב"ג מסיים שמטרתו של מעמד הר הכרמל היתה למנוע מהעם לחשוב שהגשמים שבו לרדת ללא תשובה, כלומר, רשע וטוב לו.

השלמת המהלך החינוכי מתרחשת בסוף מעמד הר הכרמל, לאחר שחייטת נביאי הבעל, אז אומר אליהו לאחאב (יח, מא-מב):

ויאמר אליהו לאחאב עלה אכל ושתה כי קול המון הגשם: ויעלה אחאב לאכל ולשתות ואליהו עלה אל ראש הכרמל ויגהר ארצה וישם פניו בין ברכיו⁴⁵⁹.

הרלב"ג (יח, מג) ביאר מדוע נדרש אליהו להתפלל, והרי ה' הבטיח שירדו גשמים:

והנה הוצרך אליהו בכל זה לפי שלא היו ישראל ראויים מצד עצמם בשיגיע להם השם יתברך זה הטוב על דרך המופת ולולי רוב תפלת אליהו והצטערו בזה האופן לא היה מגיע להם מטר בזה הדרך אבל יבא להם כמנהג הטבע בשתסור עצירת המטר שהביא השם יתברך להם ואמנם רצה אליהו שיגיע להם המטר תכף כדי שיכירו כי עונותיהם היו מסבכים עצירת המטר ולזה בא המטר תכף ששבו אל ה'.

כלומר, ישראל עדיין לא היו ראויים לירידת גשמים מיידית, ולכן היה צורך בתפילת אליהו כדי לזרז את ירידת הגשמים.

על פי פירושו של הרלב"ג, גם באירוע זה פועל אליהו לשכר מידי לצדיק, ככל הנראה כדי לחזק את ידי אחאב והעם, שחזרו בתשובה ברמה מסוימת ופעלו בתקיפות נגד נביאי הבעל.

פרק זה מסתיים באכזבה מרה של אליהו (יט, ב-ד):

ותשלח איזבל מלאך אל אליהו לאמר כה יעשון אלקים וכה יוספון כי כעת מחר אשים את נפשך כנפש אחד מהם. וירא ויקם וילך אל נפשו ויבא באר שבע אשר ליהודה וינח את נערו שם. והוא-הלך במדבר דרך יום ויבא וישב תחת רתם אחד⁴⁶⁰ וישאל את-נפשו למות ויאמר רב עתה ה' קח נפשי כי לא טוב אנכי מאבתי.

אליהו ציפה כי לאחר מדיניות עקבית כל כך יהרוג אחאב את איזבל, אולם לחרדתו הוא מגלה כי איזבל נשארה על כיסאה, והיא אינה חוששת לאיים על חייו.

אין הכוונה כי מעמד הר הכרמל נכשל, שהרי אחאב לא פגע באליהו גם כשפגש בו בכרם נבות, ובמלחמותיו מאז לא נזקק לנביאי הבעל, אלא רק לנביאי ה'. אולם אליהו ציפה מאחאב ליותר, וכשהתאכזב – ברח למדבר.

אליהו בהר חורב

כבואו לחורב עומד אליהו לפני ה' ובפיו הטענות הבאות (יט, ט-י):

ויבא שם אל המערה וילך שם והנה דבר ה' אליו ויאמר לו מה לך פה אליהו. ויאמר קנא קנאתי לה' אלקי צבאות כי עזבו בריתך בני ישראל, את מזבחתיך הרסו ואת נביאיך הרגו בחרב, ואותר אני לבדי ויבקשו את נפשי לקחתה.

כאן אליהו לא בא בטענות כלפי ה' אלא כלפי העם, שלמרות פעילותו החינוכית התקיפה – לא חזר בתשובה באופן מלא, וכפי שביאר רלב"ג (שם, ט):

... והנה השיב אליהו, כי הוא מקנא לשם יתברך, כי בני ישראל עזבו את ברית התורה והרסו מזבחות השם יתברך, כי לא רצו לעבוד כי אם אלהים אחרים. והרגו נביאי השם בחרב, כי כבר הרגה אותם איזבל כמו שקדם. ונשאר אליהו לבדו מן הנביאים הידועים לה, ובקשה להרוג אותו וכאילו שאל מהשם יתברך על זה שיקום נקמתו על אלו הרעות שעשו ישראל והנה קרה זה לאליהו מרוב כעסו על חטאת ישראל...

כלומר, על פי רלב"ג, אליהו משווה בין הרעות שעשו ישראל לצרות העוברות עליו למרות נאמנותו לה'. מסקנתו של אליהו היא שיש להכות את ישראל מכות נוספות.

תשובתו של ה' לאליהו לא איחרה לבוא (שם, יא-יב):

ויאמר צא ועמדת בהר לפני ה' והנה ה' עבר ורוח גדולה וחזק מפרק הרים ומשבר סלעים לפני ה' לא ברוח ה' ואחר הרוח רעש לא ברעש ה'. ואחר הרעש אש לא באש ה' ואחר האש קול דממה דקה.

הפרשנים האריכו לפרש את פשר ההתגלות לאליהו, ואלו דברי רלב"ג (יט, ט-יא) בעניין זה:

אז אמר לו השם יתברך שיצא ויעמוד בהר לפני ה' ר"ל כי כשיראה לו כבוד ה' אז יצא מהמערה וידמה שכבר עשה זה השם יתברך כדי שיבקש אליהו רחמים על ישראל לא שיתפלל להשחיתם על רוע מעלליהם כי היה רצון השם יתברך להאריך להם אפו כדי שישוּבו אליו ולזה הראה לו הדברים המשחיתים כמו הרוח הגדולה והחזקה שהיא מפרקת הרים ומשברת סלעים.

ולא היה ברוח ה'. כי אין מדרך השם יתברך שיביא הרעות אם לא לתכלית שיגיע מהם טוב ולפי שנתבאר לשם יתברך שלא יהיו מקבלים תוכחת לא רצה לענשם על אלו החטאים לפי מה שראוי אבל המתין להם אם ישובו מדרכם הרעה, והנה היה אחר הרוח רעש והוא מזיק כי הוא כלי להפכת הארצות, וזכר ג"כ שלא ברעש ה' כמו שזכרנו ברוח.

כלומר, ה' רומז לאליהו כי יש להמתין, אולי ישוּבו ישראל בתשובה גם ללא עונשים, מה גם שה' יודע כי גם ענישה כואבת לא תשיב את העם בתשובה⁴⁶¹. לאור זאת ברור מדוע ההתגלות מתרחשת בהר חורב, במקום בו עמד משה להתפלל על עם ישראל. כל זאת כדי לרמוז לאליהו לאחוז בדרכו של משה⁴⁶², שהגן על ישראל, ולא בדרכו, המבקשת נקמה בישראל.

אליהו ככל הנראה לא קיבל את דברי ה', שכן גם אחר המראה חזר שוב על דבריו הראשונים, כפי שכתב רלב"ג (שם, יב):

וידמה כי מרוב כעס אליהו על רוב חטאת ישראל לא שם אל לבו להבין את דבר המראה הזאת ולזה השיב באופן שאמר בראשונה.

לאחר שאליהו אינו משתכנע, מורה לו ה' למשוח שלושה אנשים שייסרו

⁴⁶¹ בניגוד לרלב"ג, הרד"ק (יט, יג) הסביר את פשר ההתגלות כך: "ויש לשאול מה היה כל זה הענין ולא אמר לו מה יעשה עד שהביאו אל הר חורב והראה לו כל זה הכבוד, והנראה בעיני כי כל זה היה גמול המעשה הטוב שעשה בהר הכרמל וקדש שם ה' בתוך בני ישראל והחזירם למוטב עד שאמרו כולם ה' הוא האלהים ה' הוא האלהים והרג נביאי הבעל גמלו האל בצדקו והביאו אל מקום הכבוד עם פלא גדול שעשה עמו בדרך והראה לו כל הכבוד הזה".

⁴⁶² ראה פסיקתא רבתי פ' ד, שם הובאו עשרות מקבילות בין משה ואליהו, ועל רקע זה בולט ההבדל שהובא לעיל.